

Hadisin Uydurulma Sebebini Tespitte Müttehem Râvinin Mezhebinin Bilinmesi: Kitâbü'l-Mevzû'ât Örneği

Revealing the Sect of the Alleged Narrator in Determining the Reason for the Fabrication of a Hadith: Sample of The Kitâb al-Mawzû'ât

Sema DAĞCI

¹ Dr. Öğr. Üyesi Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Sinop, Türkiye.
Asst. Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Sinop, Türkiye.

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf / Citation: Dağcı, Sema. "Hadisin Uydurulma Sebebini Tespitte Müttehem Râvinin Mezhebinin Bilinmesi: Kitâbü'l-Mevzû'ât Örneği". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Haziran 2025), 206-223.

ÖZET

Geliş Tarihi
04.02.2025

Kabul Tarihi
12.04.2025

Yayın Tarihi
15.06.2025

Muhaddisler, bir hadisin uydurma olduğunu tespit edebilmek için çeşitli yöntemler geliştirmiş ve uygulamışlardır. Temelde senedin incelenmesi ve değerlendirilmesine dayanan bu yöntemler, metnin sahih nassa, vakıaya, akla vb. arz edilmesi suretiyle de işletilmiştir. Hadisin mevzû olduğunu ortaya koyabilmek maksadıyla geliştirilen kaideler, "Hadisin uydurulma sebebini tespit ederken de ekstra bazı karînelerin belirlenmesine yardımcı olabilir mi?" sorusunu akla getirmektedir. Mevzû'ât literatürü bu çerçevede incelendiğinde bu literatürün, hadisin sebeb-i vaz'ını belirlemede faydalanılabilecek bazı karînelerin tespitine imkân sunduğu görülmektedir. Bu çalışma, mevzû hadis ile mezhebî aidiyet arasındaki ilişkinin hadisin uydurulma sebebine dair detaylar sunabileceği varsayımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, müttehem râvinin mezhebi ile naklettiği hadis arasındaki bağın incelenmesini ve metinlerin analizini esas almaktadır. Böylece, râvinin mezhebi ile rivayeti arasındaki bağın, hadisin uydurulma sebebine dair ne tür bilgiler sağlayabileceğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu yönüyle çalışma, sosyal ve siyâsî baskıların hadis vaz'ındaki etkilerini somut örnekler üzerinden takip etme imkânı sunarak literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. Ayrıca, dönemin toplumsal yapısını anlamaya yardımcı olacak tarihsel analizlerin, günümüzdeki fırka ve mezhep kaynaklı ihtilafların anlaşılmasına da katkı sunabileceği öngörülmektedir. Nitel araştırma yönteminin takip edildiği araştırmanın örnekleme, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) Kitâbü'l-Mevzû'ât adlı eseridir. el-Mevzû'ât, içerisinde kendisinden önceki cerh-ta'dîl -özellikle de duafâ-kitaplarından alıntılarla rahatlıkla takip edilebileceği, Makdisî (ö. 507/1113) ve Cûzekânî (ö. 543/1148) gibi âlimlerin mevzû'ât sahasında yazmış oldukları eserlerden istifade ile oluşturulmuş ve kendisinden sonraki mevzûât müellifleri için de kaynak teşkil etmiş temel bir eser olması sebebiyle örneklem olarak seçilmiştir. Eserdeki rivayetlerin konularına göre ve senedli bir şekilde kaydedilmiş olması da tercih sebebidir. İbnü'l-Cevzî kitabın genelinde rivayetlerden sonra bazı izahlarda bulunma metodunu takip etmektedir. Bu izahlar genellikle rivayetin neden mevzû sayılması gerektiğine dairse de uydurulma sebebine yönelik açıklamalar da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda çalışmada, İbnü'l-Cevzî'nin râvinin mezhebi ile rivayeti arasındaki ilişkiyi nasıl kurduğu, bunu yaparken hadisin uydurulma sebebine dair neler söylediği, bu husustaki izahlarının okur için yeterli olup olmadığı soruları da göz önünde bulundurulmuştur. Buna binaen, el-Mevzû'ât içerisindeki 1847 rivayetin tamamı taranmış ve bu rivayetler arasından araştırma için veri sunabilecek olanlar ayrı bir belgede toplanmıştır. Burada müellifin, râvinin mezhebinin zikrederek metnin ihdasını bu mezhebî aidiyetle ilişkilendirmeye çalıştığı düşünülen toplam 43 mevzû hadis tespit edilmiştir. Daha sonra bunlar kendi içerisinde İbnü'l-Cevzî'nin râviye ve metne dönük izahları bağlamında gruplandırılarak analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda ulaşılan bulgulara göre el-Mevzû'ât'ta; Şîa, Mürcie, Hâriciyye, Kaderiyye ve Kerrâmiyye ile ilişkilendirilen râviler tespit edilmiştir. Bunlardan Hâriciyye hariç, diğer fırka mensuplarının hadis vaz'ı ile açık bir irtibatı olduğu görülmüştür. Müellifin, uydurulma sebebine dair izahları veya imaları daha çok Şîî râvilerle ilişkilendirilen rivayetler üzerinden takip edilebilmektedir. Bulguların, hadis vaz' eden ve mezhebî aidiyeti bilinen bir râvinin -çoğu zaman- mezhebine yardım etmeyi amaçlayarak, mezhebî kabullerine uygun hadisler uydurduğunu söylemeye imkân sunduğu müşahade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Hadis, Hadis
Uydurma Sebebi,
Kitâbü'l-Mevzû'ât,
İbnü'l-Cevzî, Hadis
Vaz'ı.

ABSTRACT

Date of Submission
04.02.2025

Date of Acceptance
12.04.2025

Date of Publication
15.06.2025

Muhaddiths have developed and applied various methods to uncover the fabricated nature of a hadith. Essentially, these methods focus on the examination and criticism of the isnād by presenting the text against valid sources such as scripture, historical events, reason, etc. The principles developed to establish a hadith's fabrication raise the question: "Can certain indicators be formed while determining the reasons for fabrication?" When examining the literature on fabricated hadiths with this question in mind, it is noteworthy that this literature provides structures that may identify indicators useful in establishing a hadith's reasons for fabrication. This study is conducted with the assumption that understanding the relationship between fabricated hadiths and sectarian affiliation can offer details regarding their reasons for fabrication. Within this framework, it focuses on analyzing the connection between an accused narrator's sect and their reported hadiths. Thus, it aims to reveal what can be inferred about a narrator's sect-based ties concerning their report's reasons for being fabricated. In this respect, by following concrete examples of how social and political pressures influence hadith creation, this study seeks to contribute to existing literature. It is also envisaged that historical analyses that will help to understand the social structure of the period can contribute to the understanding of today's sectarian conflicts. The qualitative research method follows through Ibn al-Jawzi's (d. 597/1201) work *Kitāb al-Mawzu'āt*. This book has been selected as a sample because it allows readers to easily track excerpts from earlier works on *jarh-ta'dil*, particularly those focused on weak narrators (*du'afā*). It was constructed using earlier writings by scholars like Makdisi (d. 507/1113) and Juzākānī (d. 543/1148), who contributed significantly to *mawzu'āt* literature; thus serving as a foundational resource for later authors addressing fabricated narrations. The narrations are recorded according to topics with proper isnād references as well. In his book, Ibn al-Jawzi generally follows a method where he provides explanations after each narration; these explanations typically address why specific reports should be considered false while also offering indications concerning reasons for their fabrication, which stand out within his discussions. In this context, questions are raised regarding how Ibn al-Jawzi establishes the relationship between a narrator's sect and their reports, what he states regarding the reasons for fabrication, and whether his explanations are adequate for readers. To this end, 1847 narrations from *Kitāb al-Mawzu'āt* were thoroughly examined, and those that could provide data for research were collected separately in another document. A total of 43 fabricated hadiths were identified where the author attempts to associate the creation of the text with sectarian affiliation by mentioning the narrator's sect. Subsequently, these hadiths were categorized and analyzed based on Ibn al-Jawzi's explanations regarding both the narrator and the text. The findings indicate that in *Kitāb al-Mawzu'āt*, narrators associated with Shī'a, Murji'a, Khārijites, Qadarites, and Karrāmiyya have been identified. Except for Khārijites, it was observed that there is a clear connection between other sect members concerning hadith fabrication. This connection also provides room for identifying reasons behind such fabrications. The author's explanations or implications regarding fabrication can be particularly observed in narrations linked to Shī'ī narrators. The findings suggest that a known sectarian affiliation often indicates that a narrator fabricates hadiths intending to support their own sect's beliefs.

Keywords:

Hadith, Reasons for
Fabrication of Hadiths,
Kitāb al-Mawzu'āt, Ibn
al-Jawzi, Hadith
Fabrication

GİRİŞ

Mevzû bir rivayetin sebep-i vaz'ına dair tespitte bulunmanın çeşitli yollarından söz etmek mümkündür. Hadisin vaz'ından sorumlu tutulan râvi ve uydurma metnin kendisi, rivayetin ihdasına sebep olan durumu açığa çıkarabilecek iki ana unsur olarak nitelenebilir. Bazı durumlarda sadece müttehem râvi veya yalnızca metin özelindeki bir karînenin uydurma sebebine yönelik veri sunduğu söylenebilecekse de bu hususta râvi-rivayet birlikteliğinin/uyumunun araştırılmasının daha kesin sonuçlara ulaştırabileceği ifade edilmelidir. Gerek bazı uydurma hadis metnlerinin kendisi gerekse hadise eserinde yer veren bir müellifin uydurma sebebine dair zaman zaman serdettiği ifadeler, sebep-i vaz'ın tespitinde rivayetle râvinin mezhebî eğilimi arasında ilişki kurulduğunu/kurulabileceğini gösteren emâreler olarak zikredilebilir.

Bu çalışmada, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzû'ât*'ı özelinde, hadisin vaz'ından sorumlu tutulan râvinin mezhebî aidiyetinin bilinmesi, hadisin uydurulma sebebine dair ne tür bir rehberlik yapabilir? sorusuna cevap aranacaktır. Aynı zamanda İbnü'l-Cevzî'nin mezhebî temâyülü hakkında bilgi verdiği râviler, ricâl/tabakât eserlerinde tetkik edilerek özellikle bölgeleri

ve vefat tarihleri bağlamında incelenecektir. Böylece hadisin uydurulma sebebi beraberinde mezhebî aidiyeti/eğilimi bilinen râvilerin yaşadıkları bölge ve dönem aralıklarının ortaya konabilmesi ve müntesipleri bağlamında, mezheplerin hadis vaz'ındaki konumlarına dair bazı çıktılarının görülmesi hedeflenmektedir. Burada çalışmanın, bir rivayetin niçin mevzû addedildiğini ortaya koymak gibi bir amacının olmadığı özellikle vurgulanmalıdır. Zira çalışma, müttehem râvinin mezhebi ile rivayeti ilişkisinin hadisin sebab-i vaz'ını açığa çıkarmada ne söylediğini ele almak gayesindedir. Bu gerçekleştirilirken, İbnü'l-Cevzî'nin hadisleri uydurma saymadaki aceleciliği de göz önünde bulundurulmuştur. Nitekim aşağıdaki bazı örneklerde de görüleceği gibi müellif zaman zaman vazzâ' veya kezzâb olmayan râvileri de metinle ilişkilendirerek bu ilişkiyi, sebab-i vaz'a zemin sunan bir veri olarak aktarmaktadır.

Son dönemde rivayet-mezhep ilişkisi odaklı akademik çalışmalarda artış görülmektedir. Fakat bu araştırmaların büyük bir kısmında mezhep faktörünün, hadisin uydurulma sebebini açığa çıkarabilecek yönüne vurgu yapılmadığı söylenebilir. İlgili çalışmalar daha çok muteber hadis kaynaklarındaki rivayetler bağlamında gerçekleştirilmişlerdir. Rivayet-mezhep ilişkisini mevzû hadisler bağlamında ele alan çalışmalarda da bu ilişkinin uydurma sebebini açığa çıkaran boyutuna -genellikle- odaklanılmadığı dikkat çekmektedir.¹ Aydoğdu tarafından hazırlanan doktora çalışması bunun bir istisnası olarak zikredilebilir.² Yazar bu çalışmada, mezhep taassubunun hadis ilmindeki yansımalarını kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Aynı zamanda râvi-mezhep ilişkisinden hareketle bazı uydurma sebeplerinden söz edilebileceğini de ortaya koymaktadır. Çalışma bu yönüyle konumuzla ilişkili görünmektedir. Fakat kapsamı, yöntemi ve spesifik olarak bu meseleye eğilmemesi itibariyle çalışmamızdan farklıdır. Topgül tarafından yazılan "Rivayetten Râviye"³ başlıklı kitabın ikinci bölümü de râvinin mezhebiyle rivayeti arasındaki ilişkiyi ele alması bakımından konumuzla bağlantılı görünmektedir. Bu araştırma, Topgül'ün Şiîlikle itham edilen râvilerin rivayetleri ile irtibatını incelediği bölümle benzer bir yöntemi takip etse de her iki çalışma temel problemlerinin farklı olması sebebiyle ayrılmaktadır. Nitekim ilgili eserin temel problemi, rivayetle râvi arasındaki ilişkiyi, râvinin adâletine tesiri bakımından incelemekken, bu çalışma râvinin mezhebiyle rivayeti arasındaki ilişkinin, hadisin uydurulma sebebine dair ne söyleyeceği meselesini irdelemektedir. Aynı zamanda bu araştırma *Kitâbü'l-Mezvû'ât* içerisindeki rivayetler çerçevesinde gerçekleştirilmesi yönüyle de ilgili eserden farklıdır. Dağcı'nın doktora araştırmasında, hadisin uydurulma sebebini tespit için istifade edilecek karînelardan biri olarak râvinin mezhebi ile rivayeti arasındaki ilişkinin de incelendiği

¹ Örnek olarak bk. Mehmet Kubat-Mehmet Çetinkaya, "Mezhep Faktörünün Hadis Literatürüne Etkisi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2020), 491-526; Hüseyin Kahraman, "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2005), 133-163; Uğur Erman, *Hicri III. Asır Muhaddislerinin İdeolojik Aidiyetlerinin Hadis Rivayetlerine Yansıması* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017); Uğur Erman, "Ehl-i Hadis Ehl-i Re'y Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh-Ta'dîl İlmine, Dönemin Teli'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicri III. Asır)", *Şarkiyat* 9/2 (2017), 990-1010; Uğur Erman, "Mürchie ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicri III. Asır)", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2, 89-108; Uğur Erman, "Ehl-i Hadis ve Şia Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine, Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2024), 6-35. Bunlardan farklı olarak, mezheplerin menfaatleri uğruna hadis uydurma eylemine karıştıklarına; Mu'tezile ve Hâriciyye gibi fırka mensuplarının ise hadis vaz'ına değilse de lehlerine görünen rivayetlerin nakline eğildiklerine odaklanan bir çalışma için bk. Cemil Hakyemez, "İtikadi Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2003), 59-88.

² Necdet Aydoğdu, *Fırka ve Mezhep Taassubunun Hadis İlmine, Hadis Ricâli ve Kitâbiyatına Etkisi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

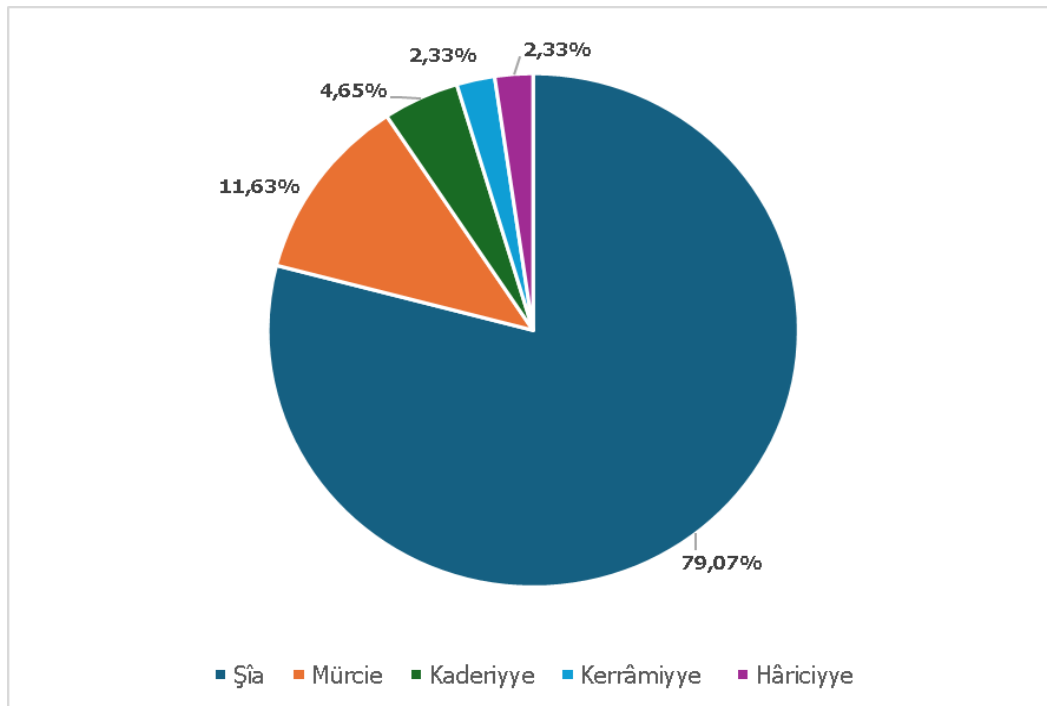
³ Muhammed Enes Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019).

görülmektedir.⁴ Benzer bir amaç üzerine tesis edilmiş olsa da çalışmamızın yöntemi ve bulguları farklıdır. Zira araştırmamızın bulguları, İbnü'l-Cevzî'nin mezhebe yönelik izahlarına dayanmakta ve okuyucunun kendi çabalarıyla metin ve râvinin mezhebi arasında irtibat kurabileceği nakilleri kapsamamaktadır.

Araştırma İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ı özelinde gerçekleştirilmiştir. Bu eser hem içerisinde râviye matuf detaylara azımsanmayacak oranda yer verilmesi hem de mevzûât literatürünün en temel örneğini teşkil etmesi sebebiyle esas alınmıştır. Eser içerisindeki 1847 rivayetin tamamı incelenerek müellifin, mecrûh râvisinin mezhebî eğilimini belirttiği hadisler ve bu eğilime işaret eden terimler tespit edilmiştir. Buna göre; eserde müellifin râviye yönelik izahları doğrultusunda bir mezhep aidiyetinden kaynaklandığı anlaşılan toplam 43 hadis tespit edilmiştir. Bu rivayetlerde toplam -tekrarlarıyla birlikte- 49 müttehem râvî⁵ bulunmaktadır.

Aşağıda, çalışmaya veri sunan 43 rivayetin mezheplere göre dağılımını gösteren bir grafiğe yer verilecektir. Daha sonra müttehem râvinin mezhebi ile rivayeti arasındaki bağ incelenerek bu bağın hadis uydurma sebebiyle irtibatı ele alınacaktır.

Şekil 1: 1847 Hadis İçerisindeki Râvinin Mezhebi ile Rivayeti Arasında İlişki Kurulan 43 Hadisin Mezheplere Göre Dağılımı

Konumuz bağlamında incelemeye elverişli olan örnek metinler içerisinde mezhebî aidiyeti belirtilen râvilerin en çok Şîa'ya (34 rivayette) nispet edildikleri dikkat çekmektedir. Bununla birlikte az sayıda da olsa; Mürcie (5 rivayette), Kaderiyye (2 rivayette), Hâriciyye (1 rivayette) ve Kerrâmiyye'den (1 rivayette) oldukları ileri sürülen râviler de görülmektedir. Burada şu hususa dikkat çekmekte fayda vardır: *el-Mevzû'ât*, farklı emârelerin dikkate alınmasıyla, fikhî mezheplerle irtibatlı hadislerin de görülebileceği bir eserdir. Fakat bu çalışmanın bulguları, müellifin açık söylemlerine dayanmaktadır. Grafikte de görüldüğü üzere, bu söylemler sadece itikadî mezheplere ve bunların mensuplarına ilişkin tespitlere imkân sunmuştur.

⁴ Sema Dağcı, *Hadislerin Uydurulma Sebepleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

⁵ Başka rivayetlerde; Şîî râvilerden Abbâd b. Ya'kûb dört, İshâk en-Nehaî üç, Mîna iki, Mürciîlerden Tâyekânî iki kez geçmektedir. Müellifin mezhebi hakkında bilgi verdiği râvî sayısı tekrarsız 42'dir.

Aşağıda râvilerin nispet edildikleri fırkalar, yoğunluklarına göre, başlıklar halinde sıralanacak ve müttehem râvinin mensubu olduğu ileri sürülen fırka ile ihdasından sorumlu tutulduğu rivayeti incelenecektir. Bu aşamada açığa çıkan ilişkinin hadisin sebab-i vaz'ına dair sonuçlara ulaşmada sunduğu verim ele alınacaktır. Rivayetlerin tamamını zikretmek, bir makale hacmini aşabileceği için temsil kabiliyeti yüksek olan yani -müellifin sunduğu verilere göre- râvinin mezhebi ile rivayetin vaz'ı arasındaki irtibatın daha kolay takip edilebileceği örnekler üzerinden gidilecektir.

1. Râvinin Şîa'ya Nispet Edilmesi

Şîa, Hz. Ali'nin imametinin veya hilâfetinin nassla ve vasiyetle tayin edildiğini ileri süren kimselerin oluşturduğu topluluğa verilen addır.⁶ *el-Mevzû'ât* içerisinde müellif, hadisin vaz'ından sorumlu olan râvinin Şîi olduğunu; Râfizî, ric'î, Şîi, ğâlin fî't-teşeyyu', fihî teşeyyu', yemîlû mezhebe'l-Kûfiyyîn gibi bazı ifadelerle belirtmektedir. Bu ve benzeri terimlerle mezhebî eğilimi dile getirilen râvi sayısı 38, bu râvilerin sorumlu tutulduğu rivayet sayısı ise 34'tür. Rivayet içeriklerine bakıldığında onları; Hz. Ali'nin (ö. 40/661), Ehl-i beytin veya Hz. Fâtıma'nın (ö. 11/632) fazileti, Hz. Hasan (ö. 49/669) ile Hüseyin'den (ö. 61/680) söz edenler ve Muâviye b. Ebî Süfyân'ı (ö. 60/680) yeren nakiller şeklinde kategorize etmek mümkündür.⁷ Burada metinleri, Şîi râvinin taassuptaki aşırılığına veya itidaline yönelik nitelemeleri gösteren Râfizî, dâî, fihî teşeyyu' gibi ifadeleri de dikkate alarak analiz etmenin sunabileceği verinin görülmesi de hedeflenmektedir. Dolayısıyla bu başlık altında, teşeyyu' eğilimine sahip olmakla tenkit edilen râvi ile rivayeti arasında ilişki kurulup kurulamayacağına da bakılacaktır. Bu ayrımın dikkate alınma gerekçesi, kavramların ithamın derecesini de büyük ölçüde yansıtır olmasındır.⁸ Nitekim özellikle Şîa ile irtibatlandırılan râviler söz konusu olduğunda İbnü'l-Cevzî'nin bu tür ayrıntıları alıntılıdığı dikkat çekmektedir. Mesela o, zaman zaman sadece Râfizî terimini kaydetmişken kimi râviler için ise Râfizîlik fikrinde aşırı gidildiğini belirtmek üzere kullandığı anlaşılan; "min gulâtî'r-revâfiza", "gulât fi rafzi'l-kezzâbîn", "kâne râfiziyyen dâiyeten" gibi ifadeler aktarmaktadır. Dolayısıyla Şîa'ya nispet edilen râvilere matuf bu tür detaylar hadisin sebab-i vaz'ına dair daha makul ve makbul sonuçlara ulaşılmasını sağlar mı, yoksa hadisin uydurulma nedenini ortaya çıkarmak için râvinin sadece Şîilik genel çatısı altında incelenmesi yeterli olur mu? sorusuna da cevap aranacaktır.

Konuyla ilişkili bir örnekte Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Hz. Fâtıma ile nişanlanmak istedikleri, Resûlullah'ın ise "O senindir ey Ali, sen deccal değilsin." dediği nakledilir.⁹ İbnü'l-Cevzî bu hadisin mevzû olduğunu belirtmektedir. Hadisin vaz'ından sorumlu tutulan râvi, Musâ b. Kays el-Hadramî el-Kûfî (ö. ?) olup sünnî ricâl eserlerinde ölüm tarihine dair kesin bir bilgi bulunamamıştır. Ancak Muhammed b. Aclân'dan (ö. 148/765) rivayette bulunduğu ve kendisinden de Vekî' (ö. 197/812), Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818), Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834) gibi

⁶ Ebü'l-Feth Tâciiddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (b.y.: Müessesetü'l-Halebî, ts.), 1/146.

⁷ Çalışmaya veri sunan Şîi râviler ve onlarla ilişkilendirilen rivayetleri topluca görmek için bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzû'ât mine'l-ehâdisi'l-merfû'ât*, thk. Nûreddin Boyacılar (Riyad: Mektebetü Edvâü's-Selef, 1997), 2/95 (no: 634), 2/96 (no: 636), 2/98 (no: 638), 2/102 (no: 642), 2/103 (no: 643), 2/104, (no: 645), 2/108 (no: 650), 2/109 (no: 653), 2/124 (no: 671), 2/134 (no: 690), 2/138 (no: 693), 2/152 (no: 710), 2/158 (no: 715), 2/159 (no: 716), 2/165 (no: 725), 2/169 (no: 730), 2/181 (no: 739), 2/187 (no: 744), 2/189 (no: 746), 2/215 (no: 771), 2/227 (no: 782), 2/234 (no: 790), 2/235 (no: 791), 2/242 (no: 799).

⁸ Topgöl, teşeyyu' kavramına tarihsel süreçte yüklenen anlamları ele aldığı makalesinde teşeyyu'un Şîa'nın henüz müesses bir mezhep olmadan önceki ve sonraki muhteva farkına dikkat çekmektedir. Yazar, Şîa şemsiye kavramı içerisindeki terimlerin farklı itham yoğunluklarını barındırdıklarını da hatırlatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Enes Topgöl, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu' (Şîilik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış", *MÜİFD* 1/42 (2012), 47-76.

⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/159, 160.

kimselerin hadis naklettiği yönündeki bilgiye bakılırsa¹⁰ onun h. 2. asrın sonlarında yaşamış olduğu söylenebilir. Mûsâ b. Kays rical eserlerinde tarandığında hakkında hem cerh hem de ta'dil ifadelerinin bulunduğu görülmektedir. Mesela Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) hakkında; "لا أعلم الا خيرا/ sadece hayrı bilirim" dediği Mûsâ b. Kays, Yahyâ b. Ma'in (ö. 233/848) tarafından "ثقة/sika" olarak nitelenmiş, Ebû Hâtim (ö. 277/890) "لا بأس به/onda beis yoktur" ifadesini kullanmış, Ukaylî ise (ö. 322/934) biyografisinin başlığında aşırı Râfizîlerden olduğunu kaydetmiş ve rivayetlerine yer vermiştir.¹¹ Buradaki toplam beş rivayetin dört tanesi Hz. Ali'nin faziletine yönelik vurgularıyla dikkat çekmekteyken¹² Muâviye b. Ebî Süfyân'dan (ö. 60/680) nakledilen bir haber Hz. Osman'ın kanı dışında başka bir sebeple bir kimseyi öldüren kişinin cehenneme gireceğini haber vermektedir.¹³

İbnü'l-Cevzî, Resûlullâh'ın (a.s.) Hz. Ali'ye, "Sen deccal değilsin." dediğini haber veren olay akışını, Hz. Ali'nin medhiyle beraber Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in küçümsenmesine hamledilebilmesi gerekçesiyle reddetmektedir. Nitekim Hz. Ali'nin, Fâtıma'ya talip oldukları söylenen Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'e "Sen deccal değilsin" ifadeleriyle tercih edilmesi, ilk iki halifeye yönelik olumsuz bir ima içermektedir.¹⁴ İbnü'l-Cevzî, Mûsâ b. Kays'ın aşırı Râfizî olduğu yönündeki değerlendirmeyi aktararak, ona dair görüşlerini ise: "Cennet kuşu olarak lakaplandırılmıştır; fakat İnşallah o cehennemın eşegidir." ifadeleriyle dile getirmektedir.¹⁵ Burada İbnü'l-Cevzî'nin Mûsâ b. Kays'ın aşırı Râfizîlerden olduğuna yönelik değerlendirmeyi aktarması konumuz bağlamında önemlidir. Nitekim yukarıda ifade edildiği gibi Mûsâ b. Kays'ı ta'dil eden ifadeler de bulunmaktayken İbnü'l-Cevzî bunlara hiç değinmeden direkt onun Râfizî olduğu bilgisini aktarır. Müellifin, müttehem râvinin sadece mezhebî kimliğine dair görüşü alıntılanması, onun metinle râviyi ilişkilendirdiğine hamledilebilir. Bu durumda, en azından müellife göre, söz konusu hadisin vaz'ındaki sebep, râvinin mezhebî aidiyetiyle izah edilebilecektir. Fakat Mûsâ b. Kays'a yönelik ta'dil ifadeleri hadisi kesin olarak ona nispet etmeye engel teşkil eder. Görünüşe göre İbnü'l-Cevzî râvinin mezhebini metinle ilişkili gördüğü için vaz'ı onunla irtibatlandırmış, bir başkasının Mûsâ b. Kays'ı buraya eklemiş olabileceği ihtimali üzerinde durmamıştır. Burada neden Mûsâ b. Kays'ın seçilmiş olabileceği ise ona yönelik Şîlik ithamlarıyla açıklanabilir. Zira hadisi vaz' eden asıl kişinin şüphe uyandırmamak amacıyla onu buraya eklemiş olması muhtemeldir.¹⁶

¹⁰ Ebû Câfer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'âci (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1984), 4/164, 164; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-Du'afâ'*, thk. Nüreddîn İtr (b.y.: y.y., ts.), 2/686.

¹¹ Ukaylî, *ed-Du'afâ'*, 4/164, 165; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, 2/686.

¹² Mûsâ b. Kays'ın aktardığına göre Süfyân es-Sevrî ona Hz. Ebû Bekir'i mi yoksa Hz. Ali'yi mi daha çok sevdiğini sormuş o da Ali'yi sevdiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Süfyân "Umuyorum ki cennete girersin, umuyorum ki cennete girersin." demiştir. Sonraki iki rivayet, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ında yer verdiği "....sen deccâl değilsin." şeklindeki yukarıda geçen haberdır. Ümmü Seleme'den nakledilen haberde ise "Ali hak üzeredir. Kim ona tabi olursa hak üzeredir ve kim de onu terk ederse hakkı terk etmiştir. Bu, evvelden belirlenmiş bir anlaşmadır." şeklindeki ifadeler yer almaktadır. Ukaylî, *ed-Du'afâ'*, 4/164, 165.

¹³ Ukaylî, *ed-Du'afâ'*, 4/165.

¹⁴ "Iste bi deccâlin/sen deccâl değilsin" şeklindeki ifade, "lestü bi deccâlin/ben deccâl değilim (هـي لك، لست بدجالي)" şeklinde de okunabilir. Bu durumda zamir, Hz. Peygamber'e (a.s.) dönmekte ve anlam; "O senindir, ben yalan söyleyecek değilim/ben vaadimden dönecek değilim." şeklinde olmaktadır. İbare bu şekilde okunduğunda ilk iki halifeye yönelik bir itham barındırmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mâzin b. Muhammed Hasaneyn es-Sersâvî "Mûsâ b. Kays el-Hadramî 'Ufûrû'l-cenneti em Himârü min Hamîri'n-nâr" *Mecelletü'l-'Ulûmi's-Ser'iyye (el-Kasîm)*, 9/4 (Temmuz 2016), 1665-1667.

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/160.

¹⁶ Erken dönem münekkitleri Mûsâ b. Kays hakkında tenkit ifadeleri kullanmazken Ukaylî'nin, *ed-Du'afâ'* adlı eserinde Mûsâ b. Kays'ı cerh etmesi ve İbnü'l-Cevzî'nin onun tenkitlerini mübalağa ile alıntılanmasının olası bir sebebi, Mûsâ'nın rivayet ettiği, Şîi söylem taşıyan bazı hadislerdir. Ukaylî, bu hadislerdeki kusurun Mûsâ'dan kaynaklandığını zannetmiştir. Bu durum, Ukaylî'nin Mûsâ hakkında benimsediği, rivayetten râviye gitme

Aşırı Râfizî olduğu ileri sürülen başka bir râvi İshâk b. Muhammed b. Ebân en-Nehaî (ö. 286/899) olup onun A'meş'e (ö. 148/765) nispet ettiği haber konumuzla alakalıdır. ...İshâk b. Muhammed b. Ebân en-Nehaî > Yahyâ b. Abdulhamîd el-Himmânî > Şerîk b. Abdullah > tarikiyle aktarılan kıssaya göre Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ölmek üzere olan A'meş'in yanına gidip ona; "Sen dünya hayatının sonunda, âhîret hayatının ise başındasın, Allah'tan kork! (Ali hakkında naklettiğin rivayetlerden tövbe et) Eğer Ali hakkındaki rivayetleri nakletmeseydin senin için daha hayırlı olurdu." demiş, A'meş ise; "Bunu benim gibi bir adama mı söylüyorsun?" şeklinde cevap vermiştir. Sonra yanındakilere kendisini doğrultmalarını söyleyip Ebû'l-Mütevekkil en-Nâcî > Ebû Sa'îd el-Hudrî > kanalıyla Resûlullah'ın (a.s.) şöyle dediğini aktarmıştır: "Allah, kıyamet günü bana ve Ali'ye şöyle buyuracak: "Sizi sevenleri cennete, sevmeyenleri de cehenneme girdirin. Bu hususta Allah (c.c.) "Atın cehenneme inatçı her bir kâfiri!"¹⁷ buyurmuştur, dedi."¹⁸ Bunun üzerine rivayetin devamında Ebû Hanîfe'nin yanındakilere, "Bundan daha büyük bir felaket gelmeden (yani A'meş bundan daha kötüsünü nakletmeden) kalkın gidelim" dediği ve onlar kapıdan çıktığında da A'meş'in vefat ettiği anlatılmaktadır.¹⁹

İbnü'l-Cevzî bu rivayetin A'meş adına söylenmiş bir yalan olduğunu belirterek, onu İshâk en-Nehaî'nin uydurduğunu ifade eder. Bundan hemen sonra da Nehaî'nin aşırı Râfizîlerin yalancılarından olduğunu ekler. Bu bilgi ile müellif râvinin mezhebî aidiyeti ile rivayetin vaz'ını ilişkilendirmiş görünmektedir. Senedde Himmânî (ö. 228/842) isimli başka bir kezzâb râvi daha yer alsa da müellife göre bu, Nehaî'nin işidir ve Himmânî'nin böyle bir rivayeti yoktur.²⁰

Müttehem râvi İshâk en-Nehaî, kendisine İshâkiyye'nin²¹ yani Hz. Ali'nin ulûhiyetini veya nübüvveti Hz. Peygamber'e (a.s.) ortak olduğunu ileri süren fırkanın nispet edildiği aşırı Râfizî bir kimsedir. O, aşırı görüşleri sebebiyle bazı Şîîler tarafından da eleştirilmiştir. Mesela Nevbahtî (ö. 310/922?) onu, Hz. Ali'nin ilah olduğunu ileri sürmesi, bunun önce Hasan'da sonra da Hüseyin'de zuhûr ettiğini iddia etmesi ve Hz. Muhammed'i de onun gönderdiğini savunması sebebiyle delirmiş bir kimse olarak niteler.²² Nehaî'nin rivayeti, râvinin mezhebî kabullerine uygun içeriğiyle dikkat çekmekte olup mezhep taassubuyla ilişkilendirilebilir. Burada önemli olan diğer bir husus; hadisi uyduran kişinin başka bir yalancıyı senede eklemiş olmasıdır. Himmânî'nin senede eklenmesinin bazı olası sebeplerinden söz etmek mümkündür. Yahyâ b. Maîn, Himmânî'yi sika veya sadûk olarak değerlendirmiş, Kûfe'de benzerinin görülmediğini, hakkındaki olumsuz sözlerin hasetten kaynaklandığını ifade etmiştir.²³ Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'tan aktarıldığına göre, Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 264/878) Himmânî'den rivayeti terk etmişken, Ahmed b. Hanbel rivayet etmeye devam etmiştir.²⁴ Başka bir nakilde Ahmed b. Hanbel'in kendisine

yönteminin sorunlarından biri görünümündedir. Çünkü Mûsâ'yı tanıyan ya da onun dönemine yakın yaşayan erken dönem muhaddisleri, onu farklı bir şekilde değerlendirmişlerdir. Bu nedenle, Ukaylî'nin ve İbnü'l-Cevzî'nin Mûsâ hakkında söyledikleri aşırı bir tenkit olarak kabul edilmelidir. İbn Hacer'in, Mûsâ b. Kays hakkındaki "Sadûktur, ancak Şîîlikle itham edilmiştir." şeklindeki değerlendirmesi ise dikkate değerdir. bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, (Suriye: Dârü'r-Rüşd, 1986), 1/553; Mûsâ b. Kays hakkındaki değerlendirmelerin incelendiği müstakil bir çalışma için bk. Sersâvî "Mûsâ b. Kays el-Hadramî 'Usfûrû'l-cenneti em Himârü min Hamîri'n-nâr", 1653-1715.

¹⁷ Kâf 50/24.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/189.

¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/189, 190.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/190.

²¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/188-190.

²² Ebû'l-Vefa Burhânüddîn İbrâhîm Sibt İbnü'l-Acemî, *el-Keşfü'l-hasîs 'ammen rumiye bi-vaz'î'l-hadîs*, thk. Subhi Semerrai (Bağdat: Mektebetü'l-Nehdetü'l-'Arabiyye, 1987), 64. Sibt İbnü'l-Acemî bu bilginin *Kitâbü'r-red 'ale'l-gulât*'ta geçtiğini belirtmiştir. Bilgi, Nevbahtî'nin günümüze ulaşan eseri *Fıraku's-Şî'a*'sında da taranmış fakat tespit edilememiştir.

²³ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: İhyâi't-Türâsî'l-Arabî 195, 1952), 9/169, 170.

²⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/170.

Himmânî sorulduğunda “istebdil/ onun yerine başkasını al!” dediği nakledilir.²⁵ İbn Ebû Hâtîm (ö. 327/938), Ebû Hâtîm er-Râzî’nin (ö. 277/890); “Hadisçiler içerisinde, Himmânî’den başka Şerîk’ten aldığı rivayetleri olduğu gibi tek lafızla (lafızlarını değiştirmeden) rivayet eden birini görmedim.” dediğini nakletmekte, aynı zamanda kendisine Himmânî hakkında sorulduğunda onu “leyyin (yumuşak, gevşek, kolay)” olarak nitelediğini kaydetmektedir.²⁶ Bunlara mukabil, aslen Kûfeli olan Himmânî’nin Bağdat’a gittiği ve etrafında toplanan insanlara açıkça yalan söylediği de nakledilir.²⁷ Aynı zamanda o, hadis hırsızlığı yaptığı, münkerü’l-hadîs olduğu ve telkin yaptığı ileri sürülerek de eleştirilmiştir.²⁸ Dârimî (ö. 280/894) onu gaflet sahibi olması ve kendisini hadisçiler gibi koruyamaması (hadis rivayetinde hadisçiler kadar dikkatli davranmaması) gerekçeleriyle tenkit etmiştir.²⁹

İbnü’l-Cevzî, Himmânî’nin kezzâb/yalancı olduğu görüşünü serdetmişse de yukarıdaki değerlendirmelerden anlaşıldığı kadarıyla o, hakkında ta’dil ifadelerinin de dile getirildiği biridir. Özellikle Şerîk’ten yaptığı rivayetlerde lafızları koruduğunun belirtilmesi, Nehâî’nin onu senede eklemesine sebep olan önemli bir emâre görünümündedir. Nitekim, aşırı görüşleri sebebiyle Şîa içerisinde dahi tenkit edilen Nehâî, Şerîk’ten rivayetleri hususunda güven telkin etmiş olan çağdaşını uydurduğu habere ekleyerek onun otoritesinden istifade etmeyi amaçlamış olabilir. Himmânî’ye yönelik bir ta’dil de Yahyâ b. Maîn’e atfedilmektedir. Bu hususta hem Yahyâ b. Maîn’in eserlerinin talebeleri tarafından kayda alındığı hatırlanmalı ve hata ihtimali göz önünde bulundurulmalı, hem de onun değerlendirmesinin genel bir kanaat mi olduğu yoksa bir bağlamının mı bulunduğu sorusu dikkate alınmalıdır. Himmânî’ye matuf tenkitler de bulunduğu dikkate alındığında ise İshâk en-Nehâî’nin neden onu senede eklemiş olabileceği sorusu tekrar gündeme gelecektir. Bu taktirde Nehâî’nin hadisin kendisinden mi yoksa Himmânî’den mi kaynaklandığına dair bir kafa karışıklığı oluşturmaya çalıştığını söylemek imkân dâhilindedir.

Müellifin sunduğu veri bağlamında ifade etmek gerekirse yukarıdaki iki örnekte, aşırı Râfizî olduğu ileri sürülen râvi ile rivayeti arasında hadisin sebebi vaz’ını açığa çıkarabilecek bir bağlantı kurulduğu görülmektedir. Fakat râviye dair ayrıntılar araştırılıp, bunlar dikkate alındığında ise aslında müellifin ima ettiği sebeplerin arkasında farklı sebepler de olabileceği açığa çıkmaktadır. Aşırı Râfizî olmakla itham edilen râvilerde hal böyleyken, kendisinde teşeyyu’ eğilimi bulunduğu belirtilen râvi ile rivayeti arasındaki ilişkide durumun bundan farklı olup olmadığı aşağıda ele alınacaktır.

İbnü’l-Cevzî’nin mevzû dediği ve râvisinde teşeyyu’ eğilimi bulunduğunu belirttiği bir örnek, İbnü’l-Cündî (ö. 396/1005) diye bilinen Ebû’l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. İmrân b. Mûsâ’ya dayandırılır. Onun, “... dayısı İbrâhim b. Ahmed > Fadl b. Habbâb > Hâlid b. Hidâş > Hammâd b. Seleme > Sâbit > Enes tarikiyle naklettiği rivayette Enes b. Mâlik, Ali b. Ebû Tâlib ile pazarda oldukları bir günü resmetmektedir. Rivayete göre Hz. Ali, pazarda bir karpuz görmüş, onu alması için Bilâl’e bir dirhem verip kendisi beraberindekilerle birlikte evine gitmişti. Bilal karpuzu alıp getirince Hz. Ali ondan bir dilimini tatmış ve acı olduğunu fark etmişti. Bunun üzerine Bilâl’e “Bu karpuzu al, iade et ve bize dirhemimizi geri getir. Sonra sana Resûlullâh’tan bir hadis nakledeceğim” dedi. Bilal döndüğünde ise ona şunları söyledi: “Ey Bilâl, habibim Resûlullah (a.s.) elini omzuma koyarak şöyle dedi: ‘Ey Ebûl-Hasen! Allah, insanlardan, ağaçlardan, meyvelerden, taştan ve topraktan seni seveceklerine dair bir söz aldı. Bu sözü yerine getiren tatlı ve hoş olur. Buna cevap

²⁵ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 9/168. Ahmed b. Hanbel, Dârimî’nin görüşüne uyarak Yahyâ el-Himmânî’den rivayeti terk etmiştir. bk. Abdullah Aydın, “Dârimî, Osman b. Saîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/495.

²⁶ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 9/170.

²⁷ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 9/169.

²⁸ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 9/169.

²⁹ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 9/168-170.

vermeyen ise kötü ve acı olur.' Zannediyorum bu karpuz, vaadini yerine getirmedi (beni sevmedi)." ³⁰

İbnü'l-Cevzî senedde İbnü'l-Cündî dışındaki râvilerin sika olduğunu belirterek rivayeti İbnü'l-Cündî sebebiyle mevzû saymaktadır. Müttehem râvi Bağdatlı olup Hatîb el-Bağdadî (ö. 463/1071) rivayetlerinde zayıf olduğunu ve mezhebi dolayısıyla eleştirildiğini belirtmiştir. Hatîb el-Bağdadî'nin hocası Ezherî (ö. 435/1043) onun için "leyse bi şey" demiş ve Şîilik ithamı, Ebü'l-Hasen el-Afîkî'den (ö. 441/ 1049) gelmiştir. ³¹ Rivayetten anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Cündî burada sadece bir hadis vaz' etmekle kalmamış aynı zamanda o, hadis için bir bağlam da ihdas etmiş ve rivayete zemin hazırlamıştır. İbnü'l-Cevzî'nin râvide teşeyyü' eğilimi bulunduğunu belirtmesi de müellifin hadisle müttehem râvi arasında bağ kurduğuna hamledilebilir. Bu ilişkiden hareketle hadisin, mezhebe hizmet maksadıyla uydurulduğunu söylemek mümkündür.

el-Mevzû'ât'ta müttehem râvisi Şîa ile ilişkilendirilen metinlerde de mezhebî öğretilere dair bir iz sürmek ve sadece metinden hareketle de hadisin mezhebî unsurlardan kaynaklandığını söylemek - genellikle- mümkündür. Fakat râvinin mezhebî aidiyetine matuf ayrıntı, metnin yeterli veriyi sunmadığı durumlarda öncelenebilecek bir karîne olup, metnin veri sunduğu durumlarda ise destekleyici bir emâre olarak önem arz etmektedir. Ayrıca konuyla ilgili rivayetlerden hareketle, râvilerin Şîilik ithamındaki derecelerini de gösteren terimlerin, hadisin uydurulma sebebine dair ilave bir veri sunmadığı da ifade edilmelidir.

2. Râvinin Mürcie'ye Nispet Edilmesi

Mürcie kavramının, iki farklı kökten türediği yönünde görüşler bulunmaktadır. Birinci görüşe göre kelimenin kökeni ircâ olup o, ameli, niyet ve inançtan sonraya bırakanları nitelemek üzere kullanılmaktadır. Diğer görüşe göre ise Mürcie, îmanla birlikte ma'siyetin kişiye zarar vermeyeceği, küfürle birlikte de tâatin kişiye fayda sunmayacağı görüşünde olanlar için kullanılan bir terimdir. ³² Aslında *el-Mevzû'ât*'ta gerek bazı bâb başlıklarında gerekse metinlere odaklanıldığında Mürcie ile ilişkilendirilebilecek daha çok örnek bulunmaktaysa da İbnü'l-Cevzî'nin açıkça râvinin Mürciî olduğunu belirttiği toplam 5 haber tespit edilmiştir. Bunlardan ikisinin müttehem râvisi aynı (Tâyekânî) kişidir. Râvinin Mürcie'den olduğuna yönelik açıklamaların, hadisin sebebi vaz'ına dair ne söyleyeceği aşağıdaki örnekler üzerinde tartışılacaktır.

Îmanda istisna bâbında kaydedilen bir rivayet ... *Me'mûn b. Ahmed > Abdullah b. Mâlik b. Süleymân es-Sa'dî > babası > Ebü'l-Ehves Sellâme b. Süleym > Seleme b. Ravdân > Enes b. Mâlik > Resulullah* kanalıyla aktarılmakta olup şöyledir: "Ümmetimden Mürcie ve Kaderiyye adında iki sınıf vardır ki bunlar şefaati nail olamayacaklardır. Ona, 'Ey Allah'ın elçisi! Kaderiyye kimdir' diye soruldu. O, 'Kader yoktur diyen gruptur' dedi. 'Mürcie kimdir' diye sorulduğunda ise 'âhir zamanda kendilerine imanları sorulduğunda "İnşallah biz Müslümanız" diyen kimselerdir', dedi." ³³

İbnü'l-Cevzî seneddeki Me'mûn isimli râvinin güvenilir olmadığını, vazzâ'lardan olduğunu belirtmiş, Abdullâh b. Mâlik ve babası için de "Mürcie'nin habîslerinden/المرجئة وأبوه من خبيثاء المرجئة" şeklinde ifadeyi aktarmıştır.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/138, 139; Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, thk. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyza (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 1/324.

³¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 6/244; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/776; Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 1/639; Ebü'l-Hasan Ali el-Kinânî İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şer'î'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şen'î'ati'l-mevzû'a*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed es-Siddîk (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399), 1/33.

³² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/139.

³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/195, 196; Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, 1/44; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şer'î'a*, 1/150.

Me'mûn b. Ahmed es-Sülemî, ricâl ve tabakât kitaplarında sikalar adına hadis uyduran bir vazzâ' olarak tanımlanır. O, Hişâm b. Ammâr'dan (ö. 245/859) ve Abdurrahmân b. İbrâhîm'den (ö. 245/859), Şamlılardan ve Mısırlılardan rivayette bulunmuş, kendisinden hadis semâ' etmediği şeyhlerin kitaplarını ele geçirip onlardan hadis nakletmiştir.³⁴ Me'mûn'a bir gün Şam'a ne zaman gittiği sorulunca h. 250'de gittiğini söylemiş, rivayette bulunduğu Hişâm b. Ammâr 245'te vefat ettiği hatırlatılıp yalan söylediği, tarihe arz metoduyla açığa çıkarılınca ise çareyi; "Bu Hişâm b. Ammâr başka biri" demekte bulmuştur.³⁵ İbnü'l-Cevzî'nin bu rivayette mezhebî aidiyetine dikkat çekmediği Me'mûn, cerh-ta'dîl eserlerinde zahiren Kerrâmî olarak tavsif edilmiş ama esasında hangi mezhebi benimsediği hakkında bilgi bulunmadığı belirtilmiştir.³⁶

Abdullah b. Mâlik hakkında, İbnü'l-Cevzî'nin, Dârekutnî'den (ö. 385/995) aktardığı "Mürchie'nin habislerinden" değerlendirmesi dışında bir bilgi bulunamamışken, babası Mâlik b. Süleymân el-Herevî (ö. 214/829) hakkında daha fazla bilgiye ulaşılmıştır. Aynı zamanda bir tefsir yazarı olan Mürciî râvi Mâlik b. Süleymân, Herat kadılığı yapmıştır. Hadis rivayetinde zayıf kabul edilmiş ve tedlîs yapmakla itham edilmiştir.³⁷ İbnü'l-Cevzî'nin, Abdullah b. Mâlik ve babasının Mürchie'den olduklarını zikretmesiyle, ilgili rivayet arasındaki irtibata bakıldığında, zahiren bir çelişki dikkat çekmektedir. Şöyle ki Mürchie, ameli îmandan bir cüz olarak görmez ve kişinin "İnşallah mü'minim" demesini reddeder. Ehl-i hadis ise ameli îmandan bir cüz sayar ve kişinin "İnşallah mü'minim" demesini caiz görür.³⁸ Bu durumda rivayet aslında Ehl-i hadisle irtibatlı gözükmemektedir. Fakat Mürciîlerin kendilerine Mürchie demediği ve onları bu şekilde adlandıranların muhalifleri olduğu dikkate alındığında, hadisin uydurulma sebebine dair bazı durumlar açığa çıkabilecektir. Gerek tabakât kitaplarında, vazzâ' râvi Me'mûn'un Kerrâmiyye'den olduğunun zikredilmesi,³⁹ gerekse İbnü'l-Cevzî'nin Abdullah b. Mâlik ve babasının Mürciî olduklarına dair bilgiyi aktarması, İbnü'l-Cevzî'nin rivayetin vaz'ını ve vaz' sebebini Mürchie ile ilişkilendirdiğine yorulabilir. Buna binaen, Mürchie müntesibi râvilerin bu hadisi kendilerine matuf nitelemeye tepki olarak uydurmuş olabileceklerini söylemek mümkündür. Aynı zamanda metin, onların kınanan Mürciîler olmadıklarına dikkat çekme çabalarına hamledilebilir. Müttehem râvilerin Mürchie'yi; "İnşallah biz Müslümanız diyen kimseler" şeklinde tanımlamaları, Ehl-i hadise yönelik bir tepki olarak görülebilir. Zira burada asıl Mürciîlerin; "İnşallah biz Müslümanız diyenler/Ehl-i hadis" olduğuna yönelik bir ima bulunmaktadır.⁴⁰ Bu durum ise hadisin fırkalar arası çekişmeler sebebiyle uydurulduğunu söylemeye imkân sunmaktadır.

³⁴ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Riyad: Dârü's-Sumay'i, 2000), 2/383.

³⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/383.

³⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/383; Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Gurâme el-Amravî (b.y.: Dârü'l-Fikr, 1995), 3/57; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406), 3/32; Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1963), 3/430; Sibt İbnü'l-Acemî, *Keşfü'l-hasîs*, 213; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 6/447.

³⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, 1973), 9/165; Ebü'l-Fazl Ubeydullah b. Abdullah el-Herevî, *el-Mu'cem fi müştebihi esâmi'l-muhaddisîn*, thk. Nazar Muhammed el-Fâriyâbî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1411), 243; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 6/440.

³⁸ Mehmet Evkuran, "İslam'da Eşitlik ve İtibâr Talebinin Teolojik Dili "Mukallidin İmânı ve İmânda İstisna Tartışmalarının Sosyo-Politik-Kültürel Bağlamı"", *Uluslararası İmâm Mâturîdî Sempozyumu*, haz. Ahmet Kartal, "İstanbul: Ofis Yayın Matbaacılık, 2014), 402.

³⁹ Nitekim Kerrâmiyye, îman nazariyeleri bakımında Mürchie'nin alt grupları içerisinde görülmüştür. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 294.

⁴⁰ Tarih içerisinde Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) Mürchie'den olup olmadığı meselesi etrafında pek çok görüş serd edilmiştir. Onu Mürchie'ye dâhil edenler, Mürchie'nin bir memdûh bir de mezmum kolu bulunduğunu belirterek, Ebû Hanîfe'nin birinci koldan olduğunu ileri sürmüşlerdir. Asıl problemin süreç içerisinde Mürchie'ye yüklenen farklı anlamlardan kaynaklandığı da dile getirilmiştir. Ebû Hanîfe'nin Mürchie'den olduğu yönündeki görüş ve değerlendirmeler için bk. İbrahim Hakkı İnal, "Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürchie Örneği", *Harran*

İbnü'l-Cevzî'nin müttehem râvisinin Mürcie'den olduğunu belirttiği başka bir örnek de şudur: ... Muhammed b. Kâsım et-Tâyekânî > Abdülaziz b. Hâlid > Süfyân es-Sevrî > Ebû Hârûn > Ebû Sa'îd > Resûlullah tarikli şu haberdır: “Kim îmanın artıp eksildiğini iddia ederse (bilsin ki) onu artırmak nifak, eksiltmek ise küfürdür. Bu kişiler töbe etmezlerse boyunlarını kılıçla vurun! Onlar Rahmân'ın düşmanlarıdır. Allah'ın dininden ayrılmış, küfre sapmışlardır. Allah, yeryüzünü onlardan temizlemiştir. Dikkat edin, onların namazı, orucu, zekâtı, hacı ve dîni yoktur. Onlar Resûlullâh'tan berîdirler. Resûlullâh da onlardan berîdir.”⁴¹

İbnü'l-Cevzî bu hadisin Muhammed b. Kâsım et-Tâyekânî'nin (ö. 283/896) uydurmalarından olduğunu belirtmiştir. Hakkındaki bazı değerlendirmeleri de aktardıktan sonra “Tâyekânî, Mürcie'nin reislerindendi ve mezhebi için hadis uyduran biriydi”⁴² demek suretiyle râvinin mezhebini belirtmiştir. Belhli olduğu zikredilen Muhammed b. Kâsım et-Tâyekânî Belhlilerden ve Iraklılardan hadis nakletmiştir.⁴³ İbn Hibbân (ö. 354/965) ondan Horasanlıların kitaplarda zikredilmesi caiz olmayan bazı şeyler rivayet ettiğini belirtmiş, Hâkim ise hadis uydurduğunu söylemiştir.⁴⁴

Aslında sadece metnin içeriği de Mürcie'nin ve amel-îman ilişkisi bağlamında Mürcî düşünceyi benimseyen fırkaların görüşlerine muvafık olmasıyla dikkat çekmektedir. Fakat bir önceki örnekte olduğu gibi, mezhebî aidiyete dair bir bilgi, zâhiren hadisin ihdasındaki sebep gibi görünen durumun hakikatini araştırmada yeni bir perspektife imkân sunabilir. Burada, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, kendilerine yöneltilen Mürcî ithamına doğrudan bir karşı koyuş yerine, muhaliflerin hedef alındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla gerek İbnü'l-Cevzî'nin râviyi mezhebi için hadis uyduran biri olarak kaydetmesi gerekse metnin muhtevası, hadisin mezhep taassubuyla ilişkisini göstermektedir. Bu durum ise Tâyekânî'nin söz konusu hadisi mezhebine yardım etmek amacıyla uydurduğunu söylemeye imkân sunmaktadır.

3. Râvinin Kaderiyye'ye Nispet Edilmesi

Sorumluluk doğuran eylemlerle alakalı ilâhî kaderi reddeden kimselere Kaderî denmiştir. Kaderiyye, insanı fiillerinin fâili sayarak her türlü kaderi kula nispet edenleri nitelemek üzere kullanılan bir adlandırmadır. Bu gruba mensup olan kimseler, kulun tam bir istitâat ile yaratıldığını dolayısıyla yaptığı eylemlerden de kendisinin sorumlu olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁵ *el-Mevzû'ât* içerisinde müellifin müttehem râviyi Kaderiyye'ye nispet ettiği 2 rivayet tespit edilmiştir. Bu rivayetlerden birinde, râvinin hadis uydurduğu açıkça ifade edildiği için bu hadise mevzû hükmü verilmiştir. Diğer rivayetin İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ında yer almasına ise, müttehem râvinin “vazzâ” veya “kezzâb” olduğuna dair herhangi bir bilgi

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 31/31 (2014), 223-235; Metin Avcı, “İslam Mezhepleri Klasik Kaynaklarında Mürcie Tasnifleri ve Günümüz Mürcie Algısı” *ESOGÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2024), 996-1021; Ebû Hanîfe ise kendisinin Mürcie'den olduğu ithamına Osman el-Bettî'ye (ö. 143/760) yazdığı mektupta şöyle cevap vermektedir: “Bidat ehli hak ve doğruyu söyleyen kimseleri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı var? Bize Mürcie ismini hasımlarımız yakıştırmışlardır.” Bu ifadeler şayet gerçekten Ebû Hanîfe'ye aitse o, anlaşıldığı kadarıyla kendisini ve ashabını Mürcie'den saymamaktadır. Bk. İlyas Çelebi, *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2000), 33; Mustafa Öztoprak, *Müspet ve Menfi İddialar ve Değerlendirmeleri ile Ebû Hanîfe* (Sinop: y.y., 2012), 77, 78; Emrullah Demir, *İbn Teymiyye'den Vehhâbîliğe Değişen Mürcie Yaklaşımı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 20.

⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/193, 194.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/194.

⁴³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/331.

⁴⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/331, 332; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 4/11; Sibt İbnü'l-Acemî, *Keşfü'l-hasîs*, 245; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/444.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/43-46; İlyas Üzümlü, “Kaderiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/64-65.

bulunmadığı gerekçesiyle itiraz edilmiştir.⁴⁶ Aşağıda mevzû olduğu ifade edilen rivayete yer verilecek ve râviye dönük mezhep ayrıntısının hadisin sebab-i vaz'ını açığa çıkarabilme durumu ele alınacaktır.

el-Mevzû'ât'ta Kaderiyye'den olduğu belirtilen râvilerden biri, Ca'fer b. Cisir b. Ferkad'tır. ...Ca'fer b. Cisir > babası > Ebû Gâlib > Ebû Ümâme tarikli bir rivayette Resûlullah'ın şöyle buyurduğu nakledilir: "Kıyâmet günü Allah, öncekileri ve sonrakileri tek bir düzlükte toplar. Hayırlı olan ayağını koyacak yer bulandır. O gün arşın altından bir nidâcî; 'Dikkat edin! Kim Rabbini günahlarından temize çıkardıysa ve bundan kendini sorumlu tuttuysa cennete girsin!' diye seslenir."⁴⁷ "Bu hadis mevzûdur" diyen müellif, müttehem râvi Ca'fer b. Cisir'in (ö. ?) Kaderî olduğunu da belirtmekte ve rivayeti mezhebî için uydurduğuna vurgu yapmaktadır.⁴⁸ Ca'fer b. Cisir Basralı olup, hafızasındaki şiddetli zâ'f sebebiyle eleştirilmiş ve Kaderî düşüncelere sahip olduğu belirtilmiştir. Babası kendisinden daha zayıf bulunan Cisir'in babasından rivayetleri münker kabul edilmiştir. Ukaylî, Zehebî (ö. 748/1348).ve İbn Hacer (ö. 852/1449) yukarıda zikri geçen ilgili hadisin Ca'fer b. Cisir'in münker rivayetlerinden biri olduğunu kaydetmişlerdir. Zehebî de bu rivayetin münker olduğunu belirtmiş ve Kaderiyye'nin onu delil olarak kullandıklarını söylemiştir.⁴⁹ İncelemeye konu olan rivayetin; "Kim Rabbini günahlarından temize çıkardıysa ve bundan kendini sorumlu tuttuysa cennete girsin!" şeklindeki son kısmı Kaderiyye'nin, kötü fiillerin ilâhî kaderle değil insan iradesiyle gerçekleştiği⁵⁰ görüşüne uygunluğuyla dikkat çekmektedir. Bu görüşe sahip olan kimselere yönelik cennet vaadi, Kaderiyye'ye mensubiyet için psikolojik bir güdüleme de içermektedir. Burada İbnü'l-Cevzî'nin Cisir'in bu rivayeti mezhebi için uydurduğunu belirtmesi, onun râvinin mezhebi ile rivayetin uydurulma sebebi arasında ilişki kurduğuna hamledilebilir.

4. Râvinin Hâriciyye veya Kerrâmiyye'ye Nispet Edilmesi

Farklı tanımları bulunmakla birlikte Hâriciyye, Sıffin savaşında, tahkimi kabul etmesini gerekçe göstererek, Hz. Ali'den ayrılan kimseleri ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir.⁵¹ *el-Mevzû'ât*'ta

⁴⁶ Merfû olarak nakledilen ilgili rivayette Hz. Mûsâ (a.s.) ile Allah'ın (c.c.) konuşması hikâye edilmiştir. Sonuçta da Allah'ın kelâmı/konuşması yıldırım sesine benzetilmiştir. İbnü'l-Cevzî bu hadisin sahîh olmadığını belirtip seneddeki Fadl b. İsâ (ö. ?) adlı râviye matuf tenkitleri naklederek onun Kaderî olduğunu zikretmiştir. Müellif, bu rivayeti Fadl b. İsâ'dan nakleden Ali b. Âsım (ö. 201/816?) hakkında ise, Yezîd b. Hârûn'dan (ö. 206/821) alıntıladiğı; "Onu daima yalancılıkla tanımsızdır/مازلنا نعرفه بالكذب" şeklindeki değerlendirmeyi zikretmiştir. Fakat İbnü'l-Cevzî'den nakilde bulunan bazı gibi kimseler bu sözün Fadl b. İsâ hakkında söylendiğini zannetmişlerdir. Bununla birlikte Fadl b. İsâ da münkerü'l-hadis râvilerdendir. Süyûtî, Fadl'ın vazzâ' veya kezzâb olmadığını yalanla da itham edilmediğini, şâzz rivayetlerde bulunmaktan başka ayıplanabileceği bir hususun görülmediğini ileri sürerek rivayete mevzû hükmü verilmesini eleştirmektedir. Her ne kadar İbnü'l-Cevzî, eserine mevzû saydığı rivayetleri almışsa da hem bu rivayet için "mevzû" yerine "sahîh değildir" ifadesini kullanması hem metinle, müttehem râvilerden olan Fadl b. İsâ'nın Kaderî olması arasında açık bir ilişkinin görülmemesi hem de yalanla itham edilen Ali b. Âsım'ın mezhebine dair bir bilginin tespit edilememiş olması gerekçeleriyle bu hadis, çalışmamızda değerlendirme dışında bırakılmıştır. İlgili rivayet için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/161, 162; Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, 1/19; Sedat Arslan, Hz. Musa ile İlgili Rivayetlerin Tesbiti ve Değerlendirilmesi (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 95. Fadl b. İsâ hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/212; Ali b. Âsım hakkındaki değerlendirmeler için bk. Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2006), 8/32-37.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/446, 447; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/404; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 2/445; Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, 1/232; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 1/311.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/447.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Ahmed Abdullah el-Cürçânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/389-391; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/403, 404; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 2/445.

⁵⁰ Muhammed Şerafüddîn, "Kaderiyye yahut Mu'tezile", nşr. Necmeddin Güney, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 3/3 (2003), 433, 434.

⁵¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/114; Halil İbrahim Bulut, "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları", *Usul İslam Araştırmaları* 11/11 (2009), 41.

müttehem râvisinin Hâricî olduğunu belirttiği sadece 1 rivayet tespit edilmiştir. Aynı şekilde açıkça Kerrâmî olarak nitelenen râvi sayısı da 1'dir. Esasında Kerrâmiyye, Mürcie'nin bir alt kolu olarak ortaya çıkmışsa da⁵² aşağıda değerlendirilecek olan râvi hem mezhebin doğuş döneminden sonraları yaşamış olması hem de rivayetin Mürcie ile ilişkili görünmemesi sebebiyle bu başlık altında değerlendirilecektir. Haricî ve Kerrâmî râviler sayıca az oldukları için aynı başlık altında ele ele alınacaklardır.

Hâricîyye ile ilişkili olan ilgili rivayette İbn Lehîa (ö. 174/790) şöyle der: "Tövbe eden bir Hâricî şeyhinin şunları söylediğini işittim: 'Bu hadisler dindir. Dininizi kimden aldığınıza iyi bakın. Biz toplandığımızda, bir şey hoşumuza giderse onu hadis yapıverirdik.'" ⁵³ Bu rivayetin hemen öncesinde aynı muhtevadaki metnin "Ehl-i bid'atten tövbe eden bir adam" ⁵⁴ şeklindeki tarikine yer veren İbnü'l-Cevzî, bir sonrasında ise Râfizî şeyhinden aktarılan versiyonunu kaydetmiştir. ⁵⁵ Bazı çağdaş araştırmacılar, söz konusu rivayetteki Hâricî şeyhinin meçhul olduğunu, bu naklin onlara nispet edilmesi durumunda Hâriciyye'nin büyük günah işleyeninin dinden çıkacağı yönündeki görüşlerine muhalif davranmış olacaklarını ileri sürerek, buradaki kişinin bir Râfizî şeyhi olduğu yönündeki bilgiyi tercih etmişlerdir. ⁵⁶ Hadisin kime ait olduğu tartışmaları bir tarafa, İbnü'l-Cevzî bu haberleri mezheplerine yardım etmek maksadıyla hadis uyduran gruplardan söz ederken kaydetmiştir. Burada hadis uydurma sebebini tespit etmede râvinin Hâricî veya Râfizî olması arasında bir fark gözükmemektedir. Zira tövbe eden Ehl-i bid'atten birinin, hoşlarına giden sözleri hadis olarak naklettiklerine yönelik itirafı, İbnü'l-Cevzî'nin de belirttiği gibi mezhebe yardım amacıyla hadis vaz' edildiğini göstermektedir. Nitekim belirli bir fırka içerisindeki farklı bireyleri bir araya getirebilecek ortak amaç, öncelikle mensubu olunan fırkanın menfaatleri olacaktır.

Kerrâmî olduğu ifade edilen müttehem râvi ise İshâk b. Mehmeşâz ⁵⁷ (ö. 383/993) olup, rivayeti Kerrâmiyye mezhebinin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'a (ö. 255/869) matuf övgüler içermektedir. Bu rivayette Muhammed b. Kerrâm sünneti ve cemaati diriltecek kişi olarak müjdelenmekte ve onun Horasan'dan Beytül-Makdis'e hicreti Resûlullah'ın Mekke'den Medîne'ye hicretine denk görülmektedir. ⁵⁸

İbnü'l-Cevzî bu rivayeti zikrettikten sonra nispeten uzun bir izahta bulunmuştur. İshâk b. Mehmeşâz'ın yalancı olduğunu, Kerrâmiyye için hadis uydurduğunu ve Muhammed b. Kerrâm'ın faziletleriyle ilgili tamamı uydurma olan rivayetlerden müteşekkil bir kitap yazdığını nakletmesi konumuzla ilgili olan kısımdır. ⁵⁹ Bundan sonra ise az buçuk ilim sahibi olan herkesin Ebû Hanîfe'yi ve Muhammed b. Kerrâm'ı öven, İmam Şâfiî'yi ise yeren vb. rivayetlerin uydurma

⁵² Kutlu, "Kerrâmiyye", 25/294.

⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed en-Nisâbü'rî Hâkim, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed (İskenderiyye: Dârü'd-Da've, ts.), 53; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, ts.), 1/137; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/20; Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, 1/204; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 15.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/20.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/21.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa es-Sibâî, *es-Sünnetü ve mekânâtühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî* (b.y.: el-Mektebû'l-İslâmî, ts.), 99,100; Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünnetu kable't-tedvin* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1980), 204, 205; Muhammed b. Hasan Osman Felâte, *el-Vad' fi'l-hadîs* (Beyrut: Mektebetü'l-Gazâlî, 1981), 1/229-238; Dağcı, *Hadislerin Uydurulma Sebepleri*, 199-201.

⁵⁷ İsmiinin Mehmeşâd ve Mehmeşâz şeklinde iki farklı kaydı tespit edilmiştir. İslam Ansiklopedisi'nin Kerrâmiyye maddesinde Mehmeşâz şeklinde geçtiği için çalışmada bu yazım tercih edilmiştir. Bk. Kutlu, "Kerrâmiyye", 25/294-296.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Hüseyin b. İbrâhîm el-Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Firyevâî (Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2002), 1/454; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/307; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/200; Sibt İbnü'l-Acemî, *Keşfü'l-hasîs*, 66; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 2/78.

⁵⁹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*, 1/454; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/308.

olduğunu bileceğini belirtir.⁶⁰ Müellif burada rivayetin mevzûluğunu tarihe arz yöntemiyle, uydurulma sebebini ise müttehem râvinin mutaassıp yapısıyla izah etmektedir. Ricâl eserlerinde de İshâk b. Mehmeşâz, İbn Kerrâm'ın sıkı bir takipçi ve Kerrâmiyye mezhebinin temsilcisi olarak tanımlanır. Bununla beraber zâhidlerden olduğu ve kadın-erkek pek çok Ehl-i kitâb ya da Mecûsinin Müslüman olmasına vesile olduğu belirtilir.⁶¹ İbnü'l-Cevzî'nin rivayet akabinde onun rivayetle ilişkisini kurmayı amaçladığına hamledilebilecek olan; "Kerrâmiyye için hadis uydururdu" şeklindeki ifadesi Mehmeşâz'ın liderine bağlılığını ve mezhep taassubu sebebiyle hadis vaz' ettiğini göstermektedir.

Sonuç

Hadis uydurmanın çeşitli sebepleri bulunmaktadır ve bunlar, farklı karînelerin dikkate alınmasıyla tespit edilebilmektedir. Bu çalışmada *Kitâbü'l-mevzû'ât*'ta mezhebî aidiyeti hakkında bilgi verilen müttehem râvinin, rivâyeti ile ilişkisi incelenmiş ve bu ilişkinin hadisin uydurulma sebebine dair ne söylediği hususu ele alınmıştır. *el-Mevzû'ât* örneğinde tetkik edilen mesele, İbnü'l-Cevzî'nin mezhebe dair açık ifadeleri çerçevesinde incelenmiştir. Bu esnada, müellifin çoğu zaman müttehem râvi ile mezhebi arasında ilişki kurarak hadisin uydurulma sebebini tespiti olanak sağlayan ifadeler serdettiği görülmüştür.

Müellifin, ismini zikrederek veya ona işarette bulunarak mezhebine dikkat çektiği müttehem râvilerin Şîa, Mürcie, Hâriciyye, Kaderiyye ve Kerrâmiyye ile ilişkili oldukları tespit edilmiştir. Bunlardan Hâriciyye dışındaki mezheplere mensup olan râvilerin bir şekilde hadis vaz'ı ile ilişkilendirildikleri ulaşılan sonuçlardandır. Yine bu fıkralar içerisinde, rivayetlerin çokluğu ve râvilerin sayıca fazlalığı dikkate alındığında Şîa'nın ilk sırada geldiği görülmektedir. *el-Mevzû'ât*'ta Şîî râvilerin Şîa'ya temâyülleri farklı terimlerle kaydedilmiştir. Bunlar râvinin mezhep mutaassıbı olup olmadığına dair de öngörü sunan ifadelerdir. Araştırma sonucunda taassup derecesine işaret eden bu terimlerin, hadisin sebeb-i vaz'ına dair farklı bir veri sunmadıkları tespit edilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin özellikle Şîilikle itham edilen râviler söz konusu olduğunda, erken dönem münekkitlerinden gelen olumlu ve olumsuz kanaatlerden -genellikle- sadece olumsuz olanı alma eğiliminde olduğu dikkat çekmektedir. Aynı zamanda yine Şîî râviler söz konusu olduğunda, bir senedde hadisin vaz'ından sorumlu tutulan birkaç râvi varsa ve bunlardan sadece biri Şîa ile ilişkilendirilmişse, İbnü'l-Cevzî'nin genellikle hadisin ihdasını o Şîî râvi ile irtibatlandığı fark edilmiştir. Bu durumun açığa çıkmasında müellifin, metnin muhtevasını da dikkate aldığı rahatlıkla söylenebilir.

Müellifin rivayetleri mevzû saymadaki aceleci tavrı, mezhebî aidiyetleri metinle irtibatlandığı durumlarda temkinli olunmasını gerektirmektedir. Zira uydurma sebebini açığa çıkarmak için mevzû rivayetten hareket edileceği malumdur. Müellif eserini mevzû rivayetleri toplamak amacıyla kaleme almışsa da -yani ona göre eserindeki rivayetler mevzû hükmündeysen- onun uydurma sebebini tespiti olanak sağlayan verileri zaman zaman kezzâb ya da vazzâ' olmayan râviler özelinde sunduğu da görülmektedir. Yani, mesela Mûsâ b. Kays örneğinde olduğu gibi, erken dönem münekkitleri tarafından kezzâb veya vazzâ' olarak nitelenmediği halde, İbnü'l-Cevzî'nin nispeten geç dönem münekkitlerine dayanarak tenkit ettiği râviler hususunda dikkatli olmak gerekmektedir. İbnü'l-Cevzî muhtemelen metnin muhtevası ile râvinin mezhebî aidiyetini ilişkilendirdiği için ilgili râviyi metinden sorumlu tutmakta ve hadisin mezhep kaynaklı uydurulduğunu ileri sürmektedir. Oysa müellifin rivayetten sorumlu tuttuğu müttehem râvinin bir başkası tarafından senede eklenmiş olması da imkân dâhilindedir. Dolayısıyla, bu tür

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/308.

⁶¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd. (Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1962), 11/62; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 3/89; Dağcı, *Hadislerin Uydurulma Sebepleri*, 134.

hadislerde okurun, ilk akla gelen uydurma sebebi arkasında, ona ortam hazırlayan başka bir nedenin olabileceğini göz önünde bulundurması gerekmektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin, müttehem râvinin mezhebiyle rivayetini ilişkilendirdiği hadis sayısı ve bunlara yönelik izahları, eserin hacmine göre azsa olsa da bunların rivayetle mezhep arasında ilişki kurmayı/kurulması gerektiğini vurgular mahiyette oldukları görülmektedir. Müellifin rivayetle mezhep arasında kurduğu bağ bir yandan rivayetin niçin mevzû sayıldığına dair bilgi sunmaktayken diğer taraftan neden uydurulduğuna yönelik izahlar barındırmaktadır. Neticede İbnü'l-Cevzî'nin rivayet ile mezhep arasında bağ kurarak bu bağdan hareketle hadisin uydurulma sebebine dair izahta veya işarette bulunması, okur için bir yöntem teklifi olarak değerlendirilebilir. Araştırmanın bulgularına göre, mevzû rivayetle mezhebî aidiyetler arasındaki bağın en temelde, "mezhep taassubu" şeklindeki hadis uydurma sebebini açığa çıkardığı ifade edilmelidir. Söz konusu ana sebebin ise kendi içerisinde; mezhebe yardım etme, mezhep liderine bağlılık ve muhalife cevap verme şeklinde detaylandırılabilmesi dikkat çekmektedir.

Makale Türü / Article Type

Araştırma Makalesi / Research Article

Değerlendirme / Peer-Review

Çift Taraflı Körleme - En Az İki Dış Hakem / Double anonymized – At Least Two External

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup, kullanılan veriler literatür taraması ve yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere riayet edildiği ve yararlanılan tüm kaynakların eksiksiz biçimde kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / This study does not require ethical committee approval, as the data were obtained through literature review and published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation of the study, and all referenced works have been duly cited in the bibliography.

Benzerlik Taraması / Plagiarism Checks

Evet / Yes – Turnitin / Ithenticate.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Etik Beyan Adresi / Complaints

suiifdergi@gmail.com

Finansman / Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yapay Zekâ Kullanımına Dair Yazar Taahhütnamesi

(Author Declaration on the Use of Artificial Intelligence)

Yazar, yapay zekâ araçlarının kullanımına ilişkin şeffaflık, etik uygunluk, orijinallik ve sorumluluk ilkelerine riayet ettiğini beyan etmiş, bu kullanımın etik ilkelere uygun olmasını ve tüm akademik sorumluluğu üstlendiğini taahhüt etmiştir. Nihai düzenlemeler ve akademik uygunluk kontrolleri yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup, ortaya çıkan metnin tüm sorumluluğu yazara aittir. Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. / The author has declared adherence to the principles of transparency, ethical compliance, originality, and responsibility in the use of artificial intelligence tools. They have affirmed that such usage complies with ethical standards and have undertaken full academic responsibility for it. Final revisions and checks for academic compliance were carried out by the author, who assumes full responsibility for the resulting text. The signed original copy of the document is available in the journal's editorial process files.

Kaynakça/References

- Acâc el-Hatîb, Muhammed. *es-Sünnetu kable't-tedvin*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1980.
- Arslan, Sedat. *H. Musa ile İlgili Rivayetlerin Tesbiti ve Değerlendirilmesi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Avcı, Metin. "İslam Mezhepleri Klasik Kaynaklarında Mürcie Tasnifleri ve Günümüz Mürcie Algısı" *ESOGÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2024), 996-1021. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1484937>
- Aydınlı, Abdullah. "Dârimî, Osman b. Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/494-495. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aydoğdu, Necdet. *Fırka ve Mezhep Taassubunun Hadis İlmine, Hadis Ricâli ve Kitâbiyatına Etkisi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Bulut, Halil İbrahim. "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları". *Uslul İslam Araştırmaları* 11/11 (2009), 41-54.
- Cûzekânî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. İbrâhîm. *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*. thk. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Firnevî. Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2002.
- Çelebi, İlyas. *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2. Basım, 2000.
- Dağcı, Sema. *Hadislerin Uydurulma Sebepleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Demir, Emrullah. *İbn Teymiyye'den Vehhâbiliğe Değişen Mürcie Yaklaşımı*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Erman, Uğur. "Ehl-i Hadis Ehl-i Re'y Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh-Ta'dîl İlmine, Dönemin Teli'lîfâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)". *Şarkiyat* 9/2 (2017), 990-1010.
- Erman, Uğur. "Ehl-i Hadis ve Şia Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine, Dönemin Te'lîfâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2024), 6-35.
- Erman, Uğur. "Mürcie ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine Dönemin Te'lîfâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2, 89-108.
- Erman, Uğur. *Hicri III. Asır Muhaddislerinin İdeolojik Aidiyetlerinin Hadis Rivayetlerine Yansıması*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Evkuran, Mehmet. "İslam'da Eşitlik ve İtibâr Talebinin Teolojik Dili "Mukallidin İmânı ve İmânda İstisna Tartışmalarının Sosyo-Politik-Kültürel Bağlamı"". *Uluslararası İmâm Mâturîdî Sempozyumu*. haz. Ahmet Kartal. 395-403. İstanbul: Ofis Yayın Matbaacılık, 1. Basım, 2014.
- Felâte, Muhammed b. Hasan Osman. *el-Vad' fi'l-hadîs*. Beyrut: Mektebetü'l-Gazâlî, 1981.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*. thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed. İskenderiyye: Dârü'd-Da've, ts.
- Hakyemez, Cemil. "İtikadi Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2003), 59-88.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd et-Tahhân. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, ts.
- Herevî, Ebü'l-Fazl Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mu'cem fi müştebihi esâmi'l-muhaddisîn*. thk. Nazar Muhammed el-Fâriyâbî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1411.

- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du 'afâ 'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şen'ati'l-mevzû'a*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed es-Sıddîk. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1399.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Gurâme el-Amravî. y.y.: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 7 Cilt. Beyrut: İhyâi't-Türâsî'l-Arabî 195, 1952.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 10 Cilt. Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dârü'r-Rüşd, 1986.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Sikât*. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 2 Cilt. Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2000.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Kitâbü'l-mevzû'ât mine'l-ehâdisi'l-merfû'ât*. thk. Nûreddin Boyacılar. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü Edvâü's-Selef, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- İnal, İbrahim Hakkı. "Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (2014), 223-235.
- Kahraman, Hüseyin. "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2005), 133-163.
- Kubat, Mehmet - Çetinkaya, Mehmet. "Mezhep Faktörünün Hadis Literatürüne Etkisi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2020), 491-526. <https://dergipark.org.tr/en/pub/mesned/issue/58873/730155>
- Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öztoprak, Mustafa. *Müspet ve Menfi İddialar ve Değerlendirmeleri ile Ebû Hanîfe*. Sinop: y.y., 2012.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd. Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Sersâvî, Mâzin b. Muhammed Hasaneyn. "Mûsâ b. Kays el-Hadramî 'Usfûrû'l-cenneti em Himârü min Hamîri'n-nâr" *Mecelletü'l-'Ulûmi's-Şer'iyye (el-Kasîm)*, 9/4 (Temmuz 2016), 1653-1715.
- Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebü'l-Vefa Burhânüddîn İbrâhîm. *el-Keşfü'l-hasîs 'ammen rumiye bi-vaz 'i'l-hadîs*, thk. Subhi Semerrai. Bağdat: Mektebetü'l-Nehdetü'l-'Arabiyye, 1987
- Sibâî, Mustafa. *es-Sünnetü ve mekânâtühâ fî't-teşrî'i'l-İslâmî*. b.y.: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Le'âlî'l-masnû'a fî'l-ahbâri (ehâdisi)'l-mevzû'a*. thk. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyza. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. b.y. Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Şerafüddîn, Muhammed. "Kaderiyye yahut Mu'tezile". nşr. Necmeddin Güney. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. 3/3 (2003), 434-447.

- Topg l, Muhammed Enes. "Bir Cerh Sebebi Olarak Te eyyu' (  ilik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış", *M  FD* 1/42 (2012), 47-76.
- Topg l, Muhammed Enes. *Rivayetten R viye: Cerh-Ta'd l Hükümleri Nasıl Olu tu?*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Ukayl , Eb  C fer Muhammed b. Amr b. M s . *ed-Du'af ' 'l-keb r*. thk. Abd lmu't  Emin Kal' ci. 4 Cilt. Beyrut: D r 'l-K t b 'l- lmiyye, 1984.
-  z m, İlyas. "Kaderiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İsl m Ansiklopedisi*. 24/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zeheb , Eb  Abdill h  ems dd n Muhammed b. Ahmed b. Osm n. *M z n 'l-i'tid l f  nakdi'r-ric l*. thk. Ali Muhammed el-Bic v . 4 Cilt. Beyrut: D r 'l-Marife, 1963.
- Zeheb , Eb  Abdill h  ems dd n Muhammed b. Ahmed b. Osm n. *Siyeru a'l mi'n-n bel *. 18 Cilt. Kahire: D r 'l-Hadis, 2006.
- Zeheb , Eb  Abdill h  ems dd n Muhammed b. Ahmed b. Osm n. *el-Mu n  fi'd-Du'af *. thk. N redd n 'Attar. b.y.: y.y., ts.